

ordineres gradvis og varsomt, afkog af bærrerne er et glimrende middel mod solfregner og giver en smuk teint, dekokt kan anvendes mod vattersot, gigt, ringorm, gammel fnat, kirtler, ondartet gonorrhé, »den våde engbrystighed«, gamle sår og kræftsår, kvæstelser, gulsot, hæmoroïder, svindsot, øjensygdomme, døvhed, mod indvoldsorm, er mensesdrivende (1808; 4).

En te af stilkene drikkes mod gigt, ringorm og udslæt (1856; 5); 1–3 år gamle stængler anvendes mod reumatiske og gigtsmerter, dekokt drikkes mod ringorm o.a. udslæt (o.1880; 6). Af stænglerne fås en droge, der virker urindrivende og blodrensende samt mod reumatisme (7). Er bestanddel af fynsk mavebitter (8).

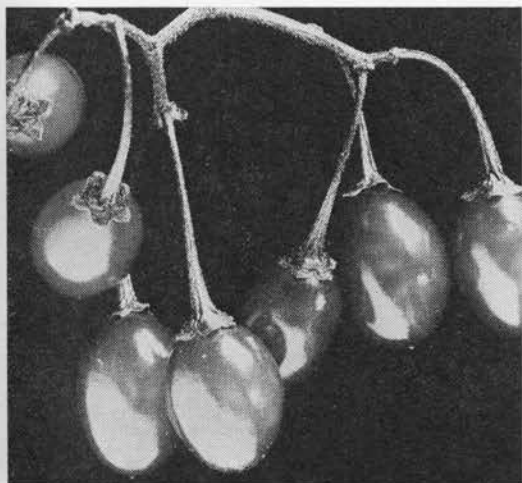
Dyrlæge på Falster gav 1808 hest med engbrystighed et udtræk af planten, derefter den grønne plante og alantrod – dyret blev helbredt (4).

LITTERATUR; (1) 841 1577,99; (2) 977b 3, 232; (3) 739 2, 152; (4) 966 1,313ff; (5) 32 36; (6) 510 4,452; (7) 599b 2, 197; (8) 747 109.

ANDEN ANVENDELSE

Barken indgår i et rævelokkemiddel (1). Bærrerne anvendes til sminke (2), roden tygges som erstatning for skråobak (Ringkøbingegnen; (3), bladene bruges som humlesurrogat af nogle nordjyske bønderkoner (4), grenene bindes om ølkan-der o.lign. (5).

Frugter af bittersød natskygge. (НО).

Ræv med fangst fra »Fortællinger og Vers for Børn udgivne af Ingeborg«, København u. å.

Bittersød natskygge gynger blødt på sin bøjede stængel, dens cadmiumgule støvdragere sidder som småbitte julelys i de violette blades stager *Achton Friis* (6), blomsterne med de udkrængede violette kronblade og hidsige gule støvdragere er ækvivoke, ligesom bærrerne, der i farve løber fra grønt over gult til rødt *Christian Elling* (7); ranker med ovale bær som granatdupper *Ellen Raae* (8).

LITTERATUR: (1) 398, 1821,263; 328f 2,114; (2) 398 1821,263; (3) 634 12057; (4) 78 1839,89; (5) 398 1806,216; 531b 80; (6) 269 1,109; (7) 213 64f; (8) 735 168.

Kartoffel, *Solanum tuberosum*

Kartoffel 1766ff, *tartoffel*, *tartøffel* 1697–1784, *tartuffel* 1762–94 – fra italiensk *tartufo* = lille trøffel, kartoffelens jord-stængelknolde har nogen lighed med svampens underjordiske frugtlegemer. Mange dialektformer: katøffel, kantuffel osv.

Patat(er) o.1760–84 omdannet af *batat*, amerikansk navn på en tropisk og subtropisk plante (*Ipomoea batatas*) med underjordiske stængelknolde; *botet(er)* Sønderjylland og Fyn, *patæt(er)* Vendsyssel, etc. »Kartofler kaldte alle ældre *betætter*, så begyndte de yngre at sige *kantøfler*, og dette ord blev en tid det mest brugte, så kommer et nyt slægtled frem, der forbedrer ordet til *katøfler*, og af et fjerde led ind i nuværende århundrede hører man de rette bogstaver, men udtalt meget lukket: *kartofler*« (NFyn; 1).

Jordæble 1727 ff, SVJylland, Fyn, eller blot *æble(r)* Vendsyssel; *jordpære* 1704–1820, *jordblomme*; *jordnød* er slang i restaurationer; som brødpålæg: *Rugbjerg ost* (Østerløgum 1890), *hvide tomater*, *skomagerost*. *Harresøæble* og *Klavses æbler* ØJylland slutningen af 1800-t til 1913, se s. 12.

Kolonistby på alheden hvor tyskerne optog kartoffeldyrkningen. Træsnit efter tegning af Hans Smidth, 1887.

Frugten: *kartoffelæble* 1907ff, ret alm., *topæble* VJylland; *galæble* Sønderjylland og *hundæble* V og ØJylland er nedsættende.

Nogle danske sortsnavne: *Askebladet* 1900ff, bladene ligner asketræets, *Aspargeskartoffel* 1900ff efter knoldens langstrakte form, *Gevinstkartoffel* og *Grankogle* slutningen af 1800-t, *Krøllekartoffel* Fyn 1837, *Rosenkartoffel* 1936ff fordi skrællen er rosenrød, *Sydens Dronning* 1936ff et hædrende fantasinavn, *Æggeblomme* 1900ff, knoldene runde med gult kød (2), se også s. 12.

Færøerne: *jørðepli* o.1880ff det alm. navn, efterhånden afkortet til *epli* (3).

LITTERATUR: (1) 760 257; (2) 689 2,614-18; 228e 2,865; 85 78f; 107; 136d 1837,222; 512 1878,610 og 1880,260; 488d 529; (3) 751 85.

DYRKNING

Den velkendte plante er hjemmehørende i Chile og Peru. »Man kan, uden at sige for meget, gerne påstå, at den vigtigste fordel, Europa har haft af Amerikas opdagelse, er at den fik kartofler derfra« (1798; 1), men fra indførslen og til kartoflerne blev almindeligt anerkendt som næringsmiddel gik der over et århundrede: »Kartofflen er indenfor planteriget den lykkelige indehaver af den . . . ubøjelige livskraft, en ægtefødt proletar og altid behandlet som sådan« (2).

Der råder delte meninger om tidspunktet for den første kartoffelavl i Danmark. Som indførelsesår nævnes 1708-09, medbragt af danske

lejesoldater fra England eller Irland; besætningen på orlogsskibe, der besøgte de britiske øer, lærte at spise knoldene, men flådechefen nedlagde forbud mod at anvende dem som føde (3). Mest sandsynligt blev planten indført af de landflygtige franske huguenotter (reformerte), der 1719-20 bosatte sig i Fredericia; her dyrkede de foruden tobak også kartofler og uddelte sætteknolde til interesserede; byens priskurant for 1765 oplyser, at »jordfrugter« sælges til 12-16 skilling pr. skæppe og 1765 hedder det, at »få steder i riget avles så mange poteter som her, man ser de fleste på de reformertes mark« (4).

I en artikel om »Kendskab til den nyttige vækst potatos samt dens plantelse og brug« 1757 oplyses, at en mand kom syd fra 1743 og roste denne knoldfrugt så meget, at man begyndte at dyrke den; det blev dog hurtigt opgivet og forfatteren kender kun én avler på Sjælland, nemlig justitsråd Fog, Kragerupgård ved Høng (5). Provst Lüders i Lyksborg agiterede meget for avlen og bidrog til dens udbredelse i Jylland.

Det stærkeste fremstød fik avlen fra 1759, da indkaldte kolonister fra Rhinlandet - »kartoffeltyskerne« - bosatte sig på Alheden mellem Karup og Randbøl (6); de første ankom 2. april 1759 til Harresøgård i Vejle amt, hvor de viste ejeren Klaus Petersen nogle *erdäpfel* - disse kunne, erklærede en tysker, bringe hele Jylland stor velsignelse; ved afskeden næste morgen fik han 13 kartofler, for at undgå det uheldige tal smed han den ene ind til svinene, men de ville ikke æde den, høsten af de øvrige tolv forærede

han året efter til omegnens præster og degne, og snart var dyrkningen almindelig. »Klaus' æbler« og »Harresøæbler« forblev i mange år plantens øgenavne (7). En provst Buchholtz skrev om forholdene i Tørrild herred: »Dyrkningen af de såkaldte potatos eller jordæbler er forsøgt af de tyske kolonister på Randbøl hede, ja endogså af nogle af landets egne indfødte i samme egn . . . men om det dog vil nogensinde komme til ret alvor med deres forplantninger, véd jeg ikke, da jord, som er tarvelig til at bære frugt (kartofler) kan med større fordel anvendes til kornsæd, som bedre lønner sig« (8).

1767 høstede kartoffeltyskerne på heden 869 tønder, 1773 endog 1814 tdr. kartofler. 1772 meldes, at 330 tdr. er avlet »i adskillige små vænger« ved Roskilde; 1770 blev kartofler første gang spist ved hoffet (9), o. 1765 førtes planten på regeringens foranstaltning til Nordsjælland (Tikøb og Asminderød sogne) af to bønder fra Kurpfalz; de skal første gang være sat ved gården Krogerup (10).

På Fyn var det navnlig pastor J. K. Trojel, der virkede for kartoffelavlens udbredelse; 1766 udgav han et lille skrift »Om kartoffelens avl og brug«, gratis eksemplarer heraf fordeltes i Danmark, Norge og Island (11). Folk stillede sig dog meget skeptisk til den nye vækst, således skriver pastor Laurits Minis 1772: »Hvorledes at få potatos yndet af bonden er et spørgsmål af ikke liden vanskelighed. . . og man skulle måske lettere indføre en ny religion end indføre potatos« (12). En af Landhusholdningsselskabets første sølvmedailler og 30 rigsdalere blev 1773 givet for kartoffelavl (13). O. 1780 blev dyrket kartofler i adskillige haver på Færøerne, navnlig i Torshavn, på Vågø og Suderø, nogle avlere fik præmie af Landhusholdningsselskabet (14). 1794 skriver en fynsk præst i dagbogen: »I mit sogn er der, Gud være lovet, ingen så fattige, at de har nødig at spise kartofler« (15).

O. 1800 omtales 17 sorter, bl.a. *Svinemaver* eller *Fækartoffel*, der dyrkes ved Hørsholm og skulle være særlig sunde til kreaturer, *Konge-* og *Dronningekartoffel*, *Fløjelskartoffel* og *Kastaniekartoffel*, *store lange gule* (dyrket især af tyske kolonister på Alheden), *flade gule* (navnlig på Fyn), *hvidgule glatte* (især på Sjælland), *lange røde* (forhen avlet af »kartoffeltyskerne« på heden« nu hist og her til kvægfodring) (16). Året efter (1799) udgav pastor H. C. Glahn på NFalster en afhandling om kartoflers nedkuling om vinteren (17).

Som nævnt blev den nye kulturplante betragtet med megen skepsis, man kaldte den spottende

Den dødsdømtes sidste dag. Træsnit fra Wisbechs almanak, 1859.

»tyske klumper«, kartofler og svineføde var næsten et og det samme (18) og i begyndelsen var man heller ikke klar over, at knoldene skulle koges, men spiste dem rå (19) eller frugterne og mente, at de var lige så gode som paradisæbler (20). Statsminister, greve C. D. Reventlow prøvede på Lolland at få arbejdere og bønder til at interessere sig for kartofler, men som en af dem sagde: hunden vil ikke æde dem, hvorfor skal så vi? (21). Andre mente, at man lige så godt kunne bide i et stykke tælle (22) og at der ikke var mere næring i en skæppe kartofler end i et æg (23). I embedsmandsfamilier hed det, at man blev dum af at spise kartofler, og præstesønner, der skulle studere, fik derfor ingen (21). Ved sammenkomster gik en lille skål kogte kartofler rundt, med en teske tog man en kartoffel og lod så skålen gå videre (Thy; 24). Der blev ikke spist ret mange, for man sagde, at de tog fetaljen af huset (fetalje = sul til brød) (25). Hvad der især vakte lollikernes mishag var, at kartofler krævede dyppe, og at man med fingrene skulle dyppe dem i fællesskålen. Den holstenske skik at spise stuede ituskårne kartofler i meldyppe med ske vandt heller ikke bifald, retten fik øgenavnet »opstuede muremestersnuder« c: de kartoffelstykker, der stak frem af dypelsen, lignede muremesterens overkalkede træskosnuder (21). Det skulle endog være sundhedsfarligt at spise kartofler, de kunne give børn opsvulmede kirtler med store væskende sår (SVJylland; 23); de mange spiste kartofler fik skylden for at gig-